

HAMUPIPŐKE HAGYOMÁNYA

A KORSZAKONKÉNT VÁNDORLÓ SZÜZSÉ

MARICS DOMINIKA VIKTÓRIA

BEVEZETÉS

Dolgozatomban a Hamupipőke-motívumot szeretném részletesebben megvizsgálni. Szeretnék választ találni arra, hogyan született meg, jött létre és alakult ki a karakter, illetve milyen jegyeket viselt a korai történetekben. Szeretném megtudni, hogy a jelenleg kialakult Hamupipőke-kép megfigyelhető-e ebben a kezdeti időszakban, valamint, hogy egyáltalán létezik-e kialakult, egységes motívum, hiszen számos változata ismert a történetnek. A dolgozat emellett a név mint becenév, illetve gúnynev jelentőségével és annak kialakulásával is foglalkozik.

Szeretném megvizsgálni néhány ismertebb változatát a Hamupipőke-szüzsére épülő történeteknek, bemutatva azok egymáshoz való hasonlóságát és különbségét, mivel a Hamupipőke-mesék terjedése jelentős változásokat indított el a különböző nemzetek történeteiben, így van, ahol nem csupán női, hanem férfi karakter is ismert, mint Hamupipőke, ilyen például a *Hamujutka Jancsi* székelyföldi története, vagy éppen a Zalka Csenge Virág által gyűjtött *A boldogtalan fiú* című mese hőse is. A dolgozatom arra is vállalkozik, hogy a történet olyan változatait mutassa be, amelyben a nemiség egyáltalán nem játszik fontos szerepet és csupán a személyiség, valamint a motívum magjaként megjelenő elemek lesznek azok, amelyek segítséget nyújtanak abban, hogy Hamupipőke-változatként azonosítsuk a felmerülő történetet.

Ezt követően a dolgozat *A Fanni hagyományai* című regényre fókuszál, melyben számos Hamupipőkére emlékeztető mozzanat megfigyelhető, így a célom azok bemutatása a dolgozat ezen részében. Szeretném ezen kívül megvizsgálni, hogy a regény történetéből fakadó különbségek mennyiben járulnak hozzá ahhoz, hogy még jobban felidézhetővé váljon az eredeti Hamupipőke-mű, illetve arra is szeretnék választ kapni, hogy Kármán József mennyire ismerhette a Hamupipőke-történetet, valamint mennyire volt szándékában beleépíteni ezeket az ismereteket ebbe a regényébe.

A HAMUPIPŐKE MINT NÉV MEGJELENÉSE, EGYES VÁLTOZATAI

A Benkő Loránd által szerkesztett etimológiai szótárban olvasható szócikk szerint 1787-ben került először magyarul lejegyzésre a Hamupipőke szó, azonban még hamu pepelyke alakban.¹ A különböző később megjelent művek még több alakváltozatát hozták létre a becenévnek, illetve a szótárban az is jól látható, hogy nem csak a név formája, de sok esetben annak jelentése is módosult. Tehát amíg az 1787-es *hamu pepelyke* még a „mellőzött, agyondolgoztatott, elhanyagolt öltözetű leány” volt, addig az 1795 körül lejegyzett név, a *Hamupüpi* már „ügyefogyott, bolond ember” jelentéssel bírt.²

Érdekes eltérés a két név között a kezdőbetűk írásmódja, hiszen ez utóbbi jól mutatja, hogy egy adott személyt nevez meg, így valóban névként van jelen, azonban a *hamu pepelyke* esetében azt láthatjuk, hogy kisbetűvel jelenik meg. A becenév ilyen formájú megjelenése, azt sejteti, hogy ebben az esetben nem a személynevet magát, hanem inkább az általa hordozott tulajdonságot emeli ki már maga a név is. A szótár által megadott idézetben is ez érzékelhető, hiszen elolvasva azt, nem egy adott személy jelenik meg az olvasó előtt, hanem az általa képviselt személyiségjegyek: »A' nékem éppen nem tetszik, hogy az én Tisztartóném ötöt olyan *hamu pepelyke* formán akarja nevelni«.³

¹ Benkő Loránd, szerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2. H-Ó.* (Budapest: Akadémiai, 1970) 42.

² Uo.

³ Uo.

A később elterjedt Hamupipőke név egy összetett szó, amely a hamu és a pipőke szavakból áll. Valójában a pipőke utótag szlovák vagy cseh eredetű jövevényszó, amelyeknek eredeti alakja *popol* vagy *popel*, ezek jelentése pedig 'hamu'.⁴ Tehát a Hamupipőke szavunk két rokon értelmű szó együtteséből épül fel, egy tautológikus szóösszetételt képezve.

Az angolban ismert Cinderella esetében is elő-, illetve utótagra bonthatjuk a szót. A cinder szintén a 'hamu' jelentést hordozza, azonban az ella utótag ebben az esetben a név nőiesített mivoltát hangsúlyozza ki, olyan módon, ahogyan a legtöbb angol név esetében is megjelenik, illetve a férfinév női változatainál is előfordul az utótag használata.

A HAMUPIPŐKE-SZÜZSÉT FELIDÉZŐ KORAI VÁLTOZATOK

A Hamupipőke-történet számos változáson esett át a legelső megjelenésétől kezdve. A hányatott sorsú lány karaktere kezdetben nem is Hamupipőkeként volt ismert, sőt a karakter jellemvonásait, illetve a cselekmény egyes részeit tükröző mesékben megjelenő karakter valójában még csak nem is nevezhető igazán Hamupipőkének. Ezek a történetek csupán előzményként, egyfajta prototipikus karakterként értelmezhetők a későbbi változatok számára.

A görög változat

A legelső történet, amelyet ismerhetünk az időszámításunk előtti VI. században került lejegyzésre, ez pedig egy görög mese, amely fontos előzménye a később rögzült Hamupipőke-történeteknek. A Roger Lancelyn Green által gyűjtött antik egyiptomi történetek között szereplő *The Girl with the Rose-red Slippers*⁵ az, amelyet szeretnék kiemelni. A történet során kiderül, hogy egy gazdag kereskedő veszi magához a női főhőst, akit korábban kalózok neveltek, éppen ezért a lány megváltozott sorsa a rangja szempontjából

⁴ Uo.

⁵ Green Lancelyn Roger, „The Girl with the Rose-red Slippers” In *Tales of Ancient Egypt* (London: Puffin books, 1967), 180.

is fontos lesz, mivel fokozatosan kerül egyre magasabb társadalmi helyzetbe. A segítő képében egy sas jelenik meg, aki ellopja a lány cipőjét, majd az Egyiptomi királyság területéig viszi. A cipő megtalálását a fáraó egy isteni jelnek azonosítja, emiatt keresni kezdi a lányt, így mikor megtalálja feleségül is veszi őt.⁶

A felismerhető Hamupipőkére jellemző jellemvonások között talán az egyre megbecsültebb pozíció elnyerése a legjelentősegteljesebb ebben a változatban. A történet több jelenetében hangsúlyosan jelen is van, hiszen az, hogy kalózkodókat nevelték fel, magában foglalja az árvaság tényét, de egyúttal a szájalom érzését is felkelti az olvasóban. Majd pedig az, hogy egy gazdag kereskedő szemet vet rá és szeretné megvásárolni, ahogyan egy rabszolgát, továbbra is a lány alacsonyabb társadalmi rétegbe való tartozását emeli ki. A fordulatot egy „apa” karakter megjelenése hozza el, a kereskedő által, amivel a lány egyúttal megbecsültebb helyzetbe kerül. A férfi pedig ezzel a segítségnyújtással lesz képes segíteni „lányát”, aki azonban csak a fáraó feleségeként tudja elérni a lehető legmagasabb társadalmi helyzetet.

Tehát a szolgaság kérdése, az „apa” karaktere („and spoiled her as if she had been his own daughter.”⁷), a cipő eltűnése, a „királyfi” megjelenése, a sas mint természetfeletti segítő, végül pedig a szerelmesek egybekelése mind a Hamupipőke-motívum egyes elemeit hordozza magában. Éppen ezek miatt a fontos mozzanatok miatt mondható el, hogy ez a történet a Hamupipőke-karakter későbbi kialakulásában fontos szerepet játszik, illetve annak alapjául is képes szolgálni.

A kínai történet

Egy másik korábban lejegyzett, és a szüzsétípust megjelenítő történet a kínai változat, amelyet az időszámításunk előtti IX. századtól ismerhetünk. Ebben a típusú mesében továbbra sem beszélhetünk igazi, a későbbi történetek Hamupipőke mesehősnőjéről, mégis az egyes elemek, amelyet a történet során olvashatunk, újra megfigyelhetők lesznek a modernebb változatokban.

A történet elindítója és fontos eleme a halcsont lesz, hiszen megjeleníti a mostoha ármányait a lány felé, ugyanakkor a lány útnak indulásában is fontos szerepet játszik. A

⁶ Uo.

⁷ Green, „The Girl with the Rose-red Slippers”, 181.

csontok keresésére indul a lány, mivel azok mágikus erejével tud csak megjelenni a fesztiválon, ahova a mostohái nem engedték el. A történet segítőjévé válik a hal, élettelen és élő formájában is, így a lány sorsának változásában és a mostohaanyán való felülkerekedésben is fontos szerepe van a csontnak.⁸

A mostohaanya, a magány, a természet, illetve a herceggel való találkozás és a házassága a két szereplőnek mind olyan jellemzők, amelyek nem csak az előbb említett görög, valamint ez utóbbi kínai történet során érzékelhető, hiszen mintegy állandósult eseménysorrend következik be a később megjelent, és már kimondottan Hamupipőke-történetként említhető művekben is, és teszi nyilvánvalóvá az olvasó számára azt, hogy ezen történetek között összefüggés van.

Érzékelhető különbségeket ennek a két legkorábbi műnek az összevetésével is felismerhetünk, ilyen például a kínai változatban már jelen lévő „bál”, vagy éppen a ruha megjelenése, illetve ahogy annak a fontosságát hangsúlyozza a történet. Ezek mindegyike fontos tényezővé válik a későbbi történetek során, de mégsem jelennek meg meg a görög változatban. Az utóbb említett történetnél sokkal nagyobb hangsúly esik a szegénységre és a sorsszerű megmenekülésre, amíg a kínai történet főhőse inkább a kitörni akaró karakter, aki elkövet mindent a célja eléréseért.

Charles Perrault változata

Szélesebb körben, így Európában is a mese legelterjedtebb változata az 1697-ben megjelent, Charles Perrault által írt *Cendrillon ou La petite pantoufle de verre* (= Hamupipőke, avagy a kis üvegcipellő). A műnek számos mozzanatait is felfedezhetjük, akár a Grimm testvérek későbbi változatában, de a magyar vonatkozású népmesei történeten át, egészen a Walt Disney-féle verzióig megtalálhatunk bizonyos elemeket, amelyek először a Perrault-műben jelentek meg.

Eszerint a francia történet szerint egy férfi másodszor házasodik meg, azonban az aszszonynak kettő, amíg a férfinak egy lánya van már az előző házasságából. A főhős Hamupipőkeként való megjelenése a mostohái, illetve azoknak a lány felé való ellenszenve miatt történik, hiszen Hamulány néven szólítják őt. A segítő ebben a történetben a lány

⁸ Waley, Arthur, „The Chinese Cinderella Story”, *Folklore*, 1 (1947): 227-229.

keresztanya lesz, aki tökből hintót varázsol, egérből lovakat a hintó elé, egy patkányt kocsissá, hat gyíkot pedig inassá változtat. Az üvegcipellő elhagyása egy olyan eleme a mesének, ami a megtalálást és felismerést szolgálja a két fiatal között. A herceg a lány keresésébe kezd, de senkire nem illik a cipő, egészen addig, amíg Hamupipőke nem próbálja fel, és bizonyítékként bemutatja annak a párját is.⁹

Valójában ez az első Hamupipőke-történetnek tekinthető mese, hiszen ebben már ténylegesen jelen van a gúnynév, illetve annak magyarázata. Ezen kívül az első olyan történet ez, amelyben megjelennek a keresztanya, a tökhintó, valamint az üvegcipellő motívumai is, mindezek pedig olyan elemek, amik által képes lesz a történetek olvasója felismerni azt, hogy a történet valójában az eredeti motívum egy változatáról szól. A főhős rangjának változása az elnyomáson való sikeres felülkerekedést is magában foglalja, hiszen a korábbi megvetett helyzetéből kerül a legmagasabb társadalmi pozícióba.

A lány, aki alacsonyabb ranggal bír, mint a herceg, fokozatosan kerül a szebbnél szebb ruhák miatt magasabb társadalmi helyzetbe, hiszen azok által a tekintélye is nő. Minden alkalommal a legdíszesebb ruha viselete által válik elfogadóvá a lány környezete, ahogyan a Perrault-változatában is jól láthatóan a mostohatestvérek sem hisznek addig a lánynak, amíg a piszkos ruhájában látják. Még ha illik is rá a cipellő, a legfontosabb bizonyíték a lehető legdíszesebb ruha lesz.¹⁰

A két előzményként felfogható történet, valamint a Charles Perrault mese összevetésekor megtalálható közös jellemzőket a korai motívum elemeiként is kezelhetjük. Figyelembe véve, hogy csupán a francia történet rendelkezik a Hamupipőke gúnynévvel, azt a következtetést lehet levonni, hogy valójában nem képezi a motívum szerves részét a szereplő neve, mégis, ha jelen van, az olvasó eligazítását szolgálja. Ugyanakkor ezen három mesének együttes tulajdonságai azok, amik a Hamupipőke-történet korai jegyeit tartalmazzák, és amelyek később univerzálissá formálódnak a modernebb változatokban.

⁹ Charles Perrault, „Cinderella, or the little glass slipper”, In *The tales of the mother goose* (Boston-New York-Chicago: D.C. Heath & Co, 1901), 1-12.

¹⁰ „Thereupon, in came her godmother, who, having touched Cinderella's clothes with her wand, made them more magnificent than those she had worn before. And now her two sisters found her to be that beautiful lady they had seen at the ball. They threw themselves at her feet to beg pardon for all their ill treatment of her.” (Uo., 10-12.)

A HAMUPIPŐKE-MOTÍVUMRA ÉPÜLŐ TÖRTÉNETEK EGYES VÁLTOZATAI

Fontos jellemzője a Hamupipőke-történeteknek a második feleség megjelenése, hiszen emiatt a karakter miatt kerül Hamupipőke a középpontba. Fontos elem továbbá az apa kérdése is a mesék során: ha jelen van, akkor befolyással bírhat a lány sorsára, ugyanakkor a hiánya is ezt a célt szolgálhatja. A főhős, tehát Hamupipőke testvéreivel szemben való hátrányba kerülése egy másik olyan mozzanata a történetnek, amely előidézi a bonyodalom kibontakozását, illetve ez utóbbiból következik az is, hogy a lánynak segítségre van szüksége ahhoz, hogy felülkerekedjen az őt elnyomó mostoháin, erre pedig általában a természetfeletti segítő jelentheti a megoldást. Mégis a legfontosabb mozzanata a mesetípusnak a cipő, valamint annak elvesztése, amely által a lány felismerhetővé válik a herceg számára.

Valójában a történet kibontakozását követve egyfajta esemény sorrendként is leírhatók a mese történéseinek legfontosabb mozzanatai, illetve Fohr szerint ezek a legtöbb változatban rendre megjelennek:¹¹

1. A lány anyja meghal.
2. Apja újra házasodik egy másik nővel, akinek már van egy, vagy két lánya.
3. A mostohaanya rosszul bánik a lánnyal, a kandallóhoz száműzi, és teljesíthetetlen feladatokat szab ki számára.
4. A lány megkéri apját, hogy hozzon neki ajándékot.
5. Az ajándék általában egy ág, amelyet az anya sírjára ültet a lány.
6. A lány könnyeivel öntözött ág megnő, és képes teljesíteni a lány kívánságait.
7. A lány eljuthat a bálba a faágnak köszönhetően.
8. A lány háromszor elfut a bálból, utolsó alkalommal elhagyja az arany cipellőjét.
9. A herceg elkezdi keresni a lányt, akire illik a cipellő, majd megtalálja.
10. A mostohaanya és mostohatestvérek is büntetésben részesülnek.¹²

A német változat

¹¹ Fohr, Samuel Denis, „Cinderella’s Gold Slipper: Spiritual Symbolism” In *The Grimms’ Tales* (Hillsdale, NY: Sophia Perennis, 2004), 87-88.

¹² Uo. (Saját fordítás)

A Grimm testvérek Hamupipőke-történetének legelső megjelenése 1812-re tehető. A francia történettől több mint száz évvel későbbi megjelenés természetesen számos eltérést is hoz magával; legyen szó a természetfeletti segítőről, a szereplők viselkedéséről, akár az egyes tárgyokról.

Ebben a történetben az apa karaktere fizikailag is jelen van, viszont nem foglalkoztatja lánya szenvedése, sőt figyelmen kívül is hagyja. A természetfeletti segítő itt nem a keresztanya, hanem a lány anyjának sírján növekedő mogyorófa, melyet ő ültet oda, később pedig az gyökeret is ver ott. Ezen túl a fa ágain lévő két madár segíti a hősnőt, hiszen a galambok irányítják rá a figyelmet a cipő vérességére mind a két mostoha nővér esetében. Mindezekon felül, a cipő, mellyel a szerelmét próbálja a herceg azonosítani, nem üvegből, hanem színaranyból készül. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy ebben a történetben mindent elkövetnek a mostohák azért, hogy jó legyen a lábukra a cipő, hiszen az egyik még arra is hajlandó, hogy megszabaduljon egy lábujjától, míg a testvére a sarkából vág le egy kis darabot emiatt.

A Hamupipőke-történetek jellemzői közül a Grimm testvérek történetében a természet megjelenése és jelenléte a legfontosabb, amely a cselekmény során számos ponton szerepet is kap, így általa kerül kihangsúlyozásra, hogy a lány inkább a természethez tartozik, hiszen az egy sokkal jóságosabb és tisztább világ, mint amit a Hamupipőke körül élő mostohái és az apja képvisel. A lány ebben a történetben nem az emberektől kapja a legtöbb segítséget, hanem a természettől. Ilyen segítő a mogyorófaág és galambok közbeavatkozása:

Burukk, burukk, szép a lány,
de a lába véres ám!
Kicsi rá a topánka,
otthon ül még a mátka.¹³

Vagy éppen, amikor a hamuból kell lencsét, illetve kölest válogatnia:

Az ocsút szaporán egyétek,
a javát meg az edénybe tegyétek!¹⁴

¹³ Rónay György, ford. „Hamupipőke” In *Grimm legszebb meséi* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1977), 69.

¹⁴ Uo. 64-65.

Minden egyes alkalommal, amikor a lánynak segítségre van szüksége a természet, a legtöbb esetben galambok alakjában, a segítségére siet, ugyanakkor nem csak a lány jószágát próbálja kihangsúlyozni a történet mindezzel, hanem ellensúlyozni is igyekszik a mostoha becsvágását, hiszen az nem csupán mostohalányával bánik rosszul, de még saját lányait is rákényszeríti az öncsonkításra a saját célja érdekében:

Gyorsan hozott egy kést, azt mondta:

– Vágd le hamar a nagyujjadat! Ha királyné leszel, úgysem kell többet gyalog járnod!¹⁵

Majd még egyszer megismétli a másik lányának:

– Vágj le belőle egy darabot! – mondta neki az anyja, és a kezébe nyomta a kést. – Ha királyné leszel, úgysem kell többet gyalog járnod!¹⁶

Ezen kívül a mogyorófaág segítsége is fontos, hiszen Hamupipőke háromszor kér ruhát, hogy el tudjon menni a bálba. Ebben a Grimm-féle történetben, illetve a későbbi magyar történetben a háromszori találkozással és az egyre díszesebb ruhák megjelenésével figyelhető meg a hasonlóság a korábbi Perrault-féle változattal, de a társadalmi helyzet fontosságára való utalások sem csak ez utóbbi változatban észlelhetők.

Ebben a későbbi történetben a társadalmi rétegek közötti „áthaladást” láthatjuk, ahogyan először egy aranyos-ezüstös ruhát és ezüsthímes selyemtopánkát, majd másnap egy még szebb ruhát kap a lány, az utolsó pedig „úgy csillogott-villogott, hogy olyat még senki nem látott a világon. Színaranyból volt a topánka is.”¹⁷ Ezzel pedig olyan érzetet kelt a mese, hogy igenis szüksége van a lánynak a díszesebbnél díszesebb ruhákra, hogy felülkerekedjen saját jelenlegi, társadalmi rangján annak érdekében, hogy elérhető legyen számára a jobb élet.

¹⁵ Uo. 69.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 68.

Rossini Hamupipőkéje

A zene területén az opera műfajában található az egyik legismertebb feldolgozása a mesének. Az olasz zeneszerző Gioachino Rossini komponálta és Jacopo Ferretti írta a szövegkönyvét a *La Cenerentola* című operának, amely pedig nem csak abban tér el a Perrault-féle Hamupipőkétől, hogy más műfajban jelent meg, de a történetében is számos különbséget lehet felfedezni.

A változatnak már az alaptörténetében is megfigyelhető a változás, hiszen az apa karaktere kerül a mostoha szerepbe, amely egy jelentős eltérés az eddig említett művekkel szemben.¹⁸ A fentebb megjelenő művek jelentős részében az apa nincs is jelen, ez pedig azért fontos tényező a történet során, mert így nincs más lehetősége a lánynak csak az, hogy a mostohaíval legyen. Ebben a történetben azonban még fontos szerepet is kap a karakter mint mostoha, ez a csere pedig egy más irányba képes elterelni a történetet, hiszen ha a női főhős egy női „ellenféllel” kerül szembe, akkor sokkal több lehetősége van ellenfele legyőzésére, szemben egy olyan figurával, aki nem csak, a társadalmi hierarchia szempontjából áll a lány felett, hanem férfi volta is erőfölényt jelent a gyenge lánnyal szemben.

A másik eltérés pedig már a cselekményben figyelhető meg, hiszen a bonyodalmat az okozza, hogy a herceg álöltözetbe bújva ismerkedik meg Hamupipőkével, ahogyan a herceg és annak komornyikja öltözetet cserél.¹⁹ A bálon szintén az ellentétes szerepükben jelennek meg, de Hamupipőke még így is a komornyiknak öltöztetett herceget választja.

A történet egy másik fontos elemét is elhagyja a klasszikus műmesének, hiszen a szerelmet bizonyító tárgy is más lesz, tehát a cipellő helyett egy karkötő szolgálat igazságot a két fiatal számára.²⁰

A magyar változat

A magyar Hamupipőke-mese számos pontjában a német változatot követi, ilyen mesék közti egyezés az, hogy háromszor ki kell válogatnia a hamuból hol borsót, hol lencsét,

¹⁸ Fáy Miklós, „Hamupipőke piros Fiatban,” *Mozgó világ* 20., 7 (1994/07): 112-114.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

végül pedig a lisztet.²¹ Ebben a változatban az apa karakter a történet elején jelen van, illetve tőle kap a lány három diót, amelyben a díszes réz, ezüst és arany ruhák találhatók, ezzel párhuzamosan a Grimm-változatban ugyanezt a szerepet az anya sírján lévő faág testesíti meg, hiszen az segít eljutni a lánynak a bálba.

Mégis a két történet közötti legnagyobb eltérés az, hogy a magyar változatban a lány a templomban, pontosabban a misén ismerkedik meg a herceggel. A mostoha nem engedi Hamupipőkével a templomba, így a lány Isten segítségével tud eljutni a misére, de amikor a pap felnyújtja a szentséget, akkor a lánynak haza kell sietnie. A főhős a tisztaság és jóság képviselőjeként jelenik meg ebben a történetben, ezért ez a fajta metaforikusság a templomi helyszínnel olyan, mintha a jóság győzelme eleve elrendelt lenne már a kezdetektől fogva. A cselekmény szerint pedig pont az nem juthat be oda, akinek a lelke tisztasága által erre igazán joga lenne. Amíg a mostohaanya és lányai nehézségek, próbatételek nélkül minden alkalommal jelen vannak a miséken, addig Hamupipőke újra és újra feladatot kap, amelyet csak természetfeletti segítséggel képes megoldani.

A templom mint helyszín megjelenése és az isteni segítség a magyar változatban azzal a szereppel bír, mint a német változatban a természet: így lesz képes felülkerekedni a lány az őt elnyomó mostohákon, hogy végül olyan megbecsült helyzetbe kerüljön, amelyet valójában megérdemel.

A Vasorrú bába Hamupipőke képében: a gonosz Hamupipőke

A roma mesehagyomány széles skáláján nem csak a Hamupipőke-történetet felidéző meséket olvashatunk, hiszen egy érdekes párhuzam is húzódik a jó, illetve a rossz Hamupipőke-karakter között. Ilyen például az, hogy az egyik történetben a gonosz Vasorrú bába lesz összeegyeztethető Hamupipőkével, vagy éppen egy másik történetben a jó lelki Hamupipőke vonható párhuzamba a Vasorrú bábával. Ez előbbi megjelenítő roma mese *A szegény fiúból őz lett*. A mesében kibontakozó cselekmény azonban nem csak a Hamupipőke-szüzsét, de egyúttal a *Jancsi és Juliska* történetet is megidézi, hiszen mind

²¹ Erdélyi János, „Az özvegy ember és árva lány” In *Népdalok és mondák III. kötet*, szerk. Erdélyi János (Pest: Beimel József betűivel, 1848), 253-262.

a két mesének fontos eleme lesz a mostohaanya, amely az előbbiben az elnyomó alakjában, utóbbiban pedig inkább a gyerekektől megszabadulni akaró karakterként jelenik meg.

A *szegény fiúból őz lett* című mesében is a mostohaanya, illetve a kétszeri erdőben való bolyongás, végül pedig az eltévedés figyelhető meg. A történet során a testvérpár fiú tagja ténylegesen őzzé változik, így amikor a királyfi feleségének szeretné a lányt, az csak testvérevel együtt hajlandó a királyfival menni. Ezek alapján azt lehetne mondani, hogy ebben a történetben is a királyfi által sikerül a lánynak a nehézségekből és a hányattott sorsból való kitörés, ugyanakkor ebben a történetben az olvasónak nincs lehetősége Hamupipőke-karakternek látni a női főhőst, hiszen az a mese egy ténylegesen megnevezett szereplőjeként jelenik meg: a királyfi anyját hívják Hamupipőkének. Még tovább árnyalja a történetet az, hogy a királyfi anyja valójában ártani próbál a menyének, hiszen az őz májából akar enni, tehát az állat, vagyis a kisfiú levágását, halálát szeretné. Ilyen értelemben pedig Vasorrú bábaként tűnik fel a nő, aki rossz karakterként a főhős boldogulásának az útjában áll.²²

Tehát felmerül a kérdés ezáltal, hogy ezekben a mesékben a Vasorrú bába, mint a legtöbb mesei hagyományban, itt is csupán a gonosz, hátráltató karakterként jelenik-e meg, illetve az, hogy a mesék ezen karakterei kimondottan a Hamupipőke-típusú hősökkel vonhatók-e párhuzamba.

Ezekkel a gondolatokkal kapcsolatban szeretnék egy másik roma mesét is felidézni, amelynek a címe *Egy pár cipő*. Ebben a történetben nem jelenik meg a Hamupipőke név, azonban a Vasorrú bába igen. A mese cselekményét egy pár cipő indítja el, amely a király elhunyt feleségéhez tartozik, illetve az új feleség kiválasztásában van fontos szerepe. A cipő senkire sem illik, csak a király lányára, így az barátnőjét keresi meg, és viszi az apja elé feleségnek. Ennek a barátnőnek az anyját hívják Vasorrú bábának, aki igyekszik megakadályozni, hogy a lányát elvigye a királylány.²³ Valójában az *Egy pár cipő* története a fordítottja az előző mesének, hiszen a karakterek jelleme megváltozik: itt a királylány válik „rossz” karakterré, azáltal, hogy magát próbálja mentesíteni a királynővé válás alól, a Vasorrú bába pedig a „jó” karakterként mindent elkövet a lánya megmentése érdeké-

²² Csenki Sándor, „A szegény fiúból őz lett”, In Csenki Sándor, *A cigány meg a sárkány – Püspökladányi cigány mesék* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974), 140-147.

²³ Csenki Sándor, „Egy pár cipő” In *A cigány meg a sárkány*, 183-190.

ben. Éppen emiatt a tette miatt azonosítható a történet végére Hamupipőke-karakterként, hiszen annak jellemző vonása az igazságkeresés, valamint a természeti és a természetfeletti segítők jelenléte.

A két történet hősei között mégis a legfontosabb egyezés az, hogy anya karakterek képében vannak jelen. A Hamupipőke-szüzsé egyik meghatározó eleme az anya és a hiánya, amely sokszor mégis segítséget nyújt a túlvilágról, ugyanakkor a főhős ellenfele szintén az „anya”, amely pedig elnyomni próbálja őt, ez utóbbi kettősséget jeleníti meg *A szegény fiúból őz lett Vasorrú* bábája, illetve az *Egy pár cipő* anyja karaktere.

A Csenki-féle gyűjtésben megjelenő, az általam említett és elemzett Hamupipőke-mesék kapcsán ki lehet jelteni, hogy a mesehős nem mutat pontos azonosságot a roma és nem roma mesehagyományban. Az európai Cinderella-típustól eltérő jellemvonásokkal rendelkezik a roma mesékben felbukkanó Hamupipőke: a legtöbb esetben melékszereplő, gonosz boszorkány vagy éppen a királyfi inasa szerepében jelenik meg.²⁴

Az eltéréseket okozhatja az európai paraszti kultúrában jelenlévő hagyomány, amely szerint a mesék szövegén nem lehetett változtatni, a történetet annak eredeti formájában kellett visszaadni. Ezzel szemben a roma mesehagyományt, amely a születés állapotában volt, a folytonos változás jellemezte. Mesetémák változatos előadása, mesemotívumok keveredése, sőt más mesék különböző epizódjainak összefonása is jellemző volt a roma hagyományra.²⁵

Az egyes szüzsék variánsainak megjelenésével és felismerhetőségével foglalkozott Propp is *A mese morfológiája* című művében. Az elemek megváltoztatása, így pedig bizonyos elemek elhagyása következtében már más szüzsétípust kell megneveznünk. Propp először csak egy mozzanatban változtatja meg a típus elemeit, majd később egyre több felismerést segítő elemet cserél ki benne. Azonban az adott mesét csak egyetlen elem megváltoztatásakor lehetséges variánsként kezelni, hiszen amint több elem eltűnik vagy kicserélődik, kérdésessé válhatnak a szüzsé más elemei is. A változatok megjelenése felveti azt a kérdést, hogy minden változtatás egy új szüzsét hozna létre, vagy pedig éppen ellenkezőleg, tehát minden variáns visszavezethető volna egyazon szüzsére.²⁶

²⁴ Vekerdi József, *Cigány nyelvjárási népmesék I.* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985), 6.

²⁵ Uo. 3-4.

²⁶ Vlagyimir Jakovlevics Propp, *A mese morfológiája* (Budapest: Osiris, 2005), 114-115.

Mind a Jancsi és Juliska-, mind pedig a Hamupipőke-történet tartalmaz számos hasonló elemet, éppen ezért lesz érdekes az együttes megjelenésük, hiszen valójában a két mese határai képesek elmosódni ezen egyezések mentén, így pedig nehéz különbséget tenni a között, hogy tisztán, vagy pedig egy szüzsé két változatoként jelennek meg az adott mesében.

A HAMUPIPŐKE-KARAKTER MINT FÉRFI

A Hamupipőke-karakter számos jellegzetességgel bír, amely a befogadó számára egyértelművé teszi, hogy akiről olvas, ki is valójában. A dolgozat során korábban kifejtett Hamupipőke-jegyeknél nem jelenik meg az, hogy a karakternek milyen neműnek kellene lennie, sőt valójában ki lehet jelenteni, hogy a főhős női volta egyáltalán nem játszik szerepet abban, hogy felismerhetővé váljon, mint Hamupipőke-karakter.

A területtől függően számos változatban él a szüzsé, így annak kezdetben kialakult alakjai is lehetnek eltérőek. Lévi-Strauss különválasztja az indoeurópai Hamupipőke, illetve az amerikai Ash-boy ciklust, azt mondja róluk, hogy bár párhuzamos fejlődésen ment keresztül a mítosz kétféle alapja, azok mégis szimmetrikusan ellentétesek egymáshoz viszonyítva.²⁷ Tehát amíg Hamupipőke nőnemű, illetve kettős családdal rendelkezik, addig az Ash-boy hímnemű, valamint árva, de ilyen különbségek megfigyelhetők még a küllemükben, attitűdjükben és átalakulásukban is.²⁸ Lévi-Strauss a mítoszok ilyen mértékű egyezésének, párhuzamának a magyarázatát egy-egy közös ponttal határozza meg, ezen elem magában foglal mind a két típusból bizonyos jellemzőket. A Hamupipőke és az Ash-boy esetében a trickster karakter lesz az, amely képes a karakter női és férfi változatának közös jegyeit együttesen megjeleníteni, így a kétnemű karakterrel az oppozíció átmenetét képezi a két mítosz között.²⁹

A tricksternek, mint irodalmi műfajnak, fontos eleme a hős, aki mások eszén túljárva kerül a cselekmény középpontjába, ezt mutatja a szó jelentése is: furfangos, csaló.³⁰ Erre

²⁷ Claude Lévi-Strauss, „A mítoszok struktúrája”, In Claude Lévy-Strauss, *Strukturális antropológia I.* (Budapest: Osiris, 2001.) 180.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ Szerdahelyi István szerk., *Világirodalmi lexikon XV. kötet: Taa-tz*, (Budapest: Akadémiai, 1993), 822.

a kettősségre mutathatnak jó példát a következő mesék, hiszen mindegyik főhőse férfi, tehát az Ash-boy típusú szüzséhez sorolhatók.

Hamupipőke királyfi

Ez a mese a már korábban idézett magyar vonatkozású *Hamupipőkével* párhuzamos mese, így ki lehet jelteni, hogy magyar történetként mind női, mind férfi főhősökkel is találkozhatunk.

A cselekmény a mesékre jellemző próbatétellel kezdődik, amelynek teljesítése csak Jankónak, a legkisebb fiúnak sikerül. A fiú a jóindulata és a vitézsége miatt jutalmat kap a lótól, ez pedig három síp, amelyet megfújva megjelenik egy-egy ló nyereggel és egy huszár ruhával.³¹ A mese már ezzel a három síppal is visszaidézi a női karakter meséjét, hiszen ott a lány három diót kap, amely szintén egy-egy ruhát rejt magában, egy ezüst, egy arany és egy gyémánt ruhát.

A jutalom megszerzése vezet a mátká elnyeréséig, hiszen az első, tehát a réz síp, illetve a második, ezüst síp megfújásával való átváltozáskor Jankó szándékosan nem teljesíti a feladatot, a harmadik alkalommal viszont a legdíszebb huszárként szerzi meg az arany papucsot, ahogyan a *Hamupipőke* című magyar vonatkozású mesében is a legdíszebb ruhában nyeri el a lány a herceget.

Mivel a *Hamupipőke királyfi* történetében nincs meg az a karakter, akit a mostohaanya alakjával azonosíthatnánk, így inkább a két idősebb testvér hátráltatja a fiút abban, hogy elnyerje a királylányt, ezért az elnyomásból való kitörés nem jelenik meg annyira erősen, ahogyan a korábban említett történetek során, amikor pedig nem engedik el a testvérei a legfiatalabb fiút a próbatételre, akkor Jankó beletörődve ebbe, a kiszökést választja a sípok segítségével.

Ennek ellenére a testvérek, az apa karaktere, illetve általuk a családon belüli rangok megjelenése is megfigyelhető. A természet és a segítők is fontos szerepet kapnak, hiszen az egér révén tudja meg a fiú, hogy mit kell tennie az első próba sikeres teljesítéséhez, illetve azt követően a ló nyújtja át neki azt a jutalmat, amivel képes lesz megszerezni a

³¹ Gyuricza Eszter szerk., „Hamupipőke királyfi” In *100 magyar népmese* (Pécs: Alexandra, 2015), 89-92.

királylány cipőjét, így a segítő alakjának pedig az egér, és a ló is megfeleltethető ebben a történetben.

Hamujutka Jancsi története

Ez a székelőföldi mese már jelentős eltéréseket mutat az eddig tárgyaltakhoz képest, a történet elején egy erős és bátor főhőssel találkozhat az olvasó, hiszen Jancsi a két testvérével összekapva, bizonyításként azoknak, elrabolja a szomszédos király három lányát. A mese egyik fontos mozzanata lesz, amikor a királyfi fogadást köt, hiszen annak elvesztése miatt felakasztja magát a fiú. A történet azon pontjától kezdve a legkisebb királyfi feleségét tarthatjuk a beszélőnek, így egy nézőpont váltással, a királylány oldaláról válik követhetővé a mese.

Hamujutka Jancsinál azt láthatjuk, hogy a mostoha egyáltalán nem, az apa karaktere csupán az említés szintjén van jelen, sőt a fókuszáció váltás mintha a lány karakterét tenné meg a történet főhőisének, hiszen annak második felében alig jelenik meg a fiú. Éppen ezért az is kérdésessé válik, hogy valójában ki a történet főhőse, hiszen próbatételeket, az útnak indulást és az igazságkeresést mind a két főhős oldaláról meg tapasztalhatja az olvasó.³²

A fókuszáló szerepében megjelenő lány karaktere ugyanakkor egy új olvasati lehetőséget tár a befogadó elé, hiszen a lány ugyanabban a szerepben van, mint a Hamupipőke-mese herceg karaktere. Ezek a karakterek mind a két esetben a mátkáért mindent elkövető személy képében jelennek meg, azonban amíg ez utóbbinál nem látjuk át ezt a folyamatot, addig *Hamujutka Jancsi* történetében teljes betekintést kaphat az olvasó a királylány nyomon követésével.

A fiú csalódottságában való elmenekülése, majd a saját maga „felakasztása, illetve a mátká általi megtalálás és igazságszolgáltatás egy olyan eleme a mesének, amelyben felfedezhetjük a Hamupipőke-szüzsé megjelenését.

A felszabadulás mozzanata itt is jól megfigyelhető, mégis máshogyan, mint a klasszikus mesében. Jancsi felülkerekedése az érzelmi elnyomás és befolyásolás szintjén válik

³² Mailand Oszkár szerk., „Hamujutka Jancsi” In *Székelőföldi gyűjtés* (Budapest: Athenaeum r.-t. könyvnyomdája, 1905), 413-430.

tetten érhetővé, hiszen a fiú magától vonul elzárkózásba, majd mikor találkozik a feleségével, elküldi őt, mert az öregember szavának hisz. Csak az igazság fényében lesz képes Jancsi felszabadulni az őt gátoló érzelmek alól, így a történet sokkal inkább belső küzdelemként fogható fel, mint egy tényleges elnyomó és elnyomott közti versengésként.

A boldogtalan fiú meséje

A *boldogtalan fiú* története éppen annyira felidézi a Hamupipőke-karaktert, illetve a szűzsé jellemző mozzanatait, mint amennyire a fentebb tárgyalt két férfi főhőstípus esetében is láthattuk. A nem megváltoztatása a karakter fejlődését is példázhatja, hiszen a Magyar népmesék *Hamupipőke királyfijában* már egy taktikusabb mesehőst láthatunk, aki a történetben a legékesebb lovagként jelenik meg. A *Hamujutka Jancsi* történetben pedig a fiú viselkedése mutatja ezt a változást, amikor ő ad feladatot az öregembernek, de az „öngyilkosság” is ilyen eleme a mesének. Éppen ezek miatt a cselekvések miatt a hősök egyáltalán nem passzívan vannak jelen a mesékben, sokkal inkább aktív cselekvői a sorsuk alakulásának, ők befolyásolják az eseményeket úgy, hogy számukra a mese vége kedvezően alakuljon. Emiatt érdekes mozzanata ennek a két történetnek az is, hogy a mostohaanya mint ellenfél nincsen jelen a történetben. Jankó magyar meséjében inkább a két testvér lesz a hátráltató figura, és egyúttal a főhős útnak indulását is hozzájuk köthetjük, Jancsi esetében pedig az öregember kerül a lánnyal való boldogságának útjába, illetve a történet második felében, a lány útnak indulása is ennek a karakternek köszönhető.

Mindezzel szemben *A boldogtalan fiú* karaktere sokkal inkább a Perrault-féle Hamupipőke jegyeket viseli magán, hiszen a mostohaanya, az öt mostohatestvér megjelenése, valamint a fiú kiszolgáltatottsága a mostohákkal szemben végig megfigyelhető. Ezen túl a fiúnak a bálba való eljutása a hátráltatás miatt nem valósulhat meg, így a családon belüli rangok is szerepet kapnak. Az elnyomás tehát ebben a történetben jelen van, sőt a mese fontos elemeként jelenik meg. Az anya karaktere is szerepet kap, hiszen amikor a mostoha miatt bánatos a fiú, az már halott anyjához fordul, így annak szelleme lesz a fiú segítője a történetben. A rang kérdése is fontos lesz, hiszen ahogyan a korábbi történetekben is láthattuk, az alacsony társadalmi státusznem teszi lehetővé a magasabb rangú lány elérését. Végül a mese legfontosabb mozzanata a fiú menekülése lesz, ez

pedig a Perrault-műben is egy jelentős elem, hiszen az aközben elhagyott fél pár cipő lesz a bizonyíték a hős kilétére ebben a történetben is.³³

Ez a mese jól mutatja azt, hogy a férfi Hamupipőke-változatok sem teljesen hasonlóak, van, ahol a hős férfias jellemére esik nagyobb hangsúly, és van, ahol inkább a szüzsé elemeit domborítja ki a mese. Ez utóbbi történetben a mostohaanyán, a természetfeletti segítőn át, egészen a cipő elhagyásáig a legelterjedtebb változat adaptálását láthatjuk, mégis számos olyan elemet is hordoz magában a történet, amely miatt egyedinek mondható, ilyen az öt testvér, az anya szelleme, illetve a fiú teljes bizonytalanságának kimutatása.

UTÓPISZTIKUS REGÉNY: CINDER

Az irodalom területén is található még olyan Hamupipőke-történet, amely már túlmegy a megismert cselekmény határain és kibővíti azt, egy másabb történetet tár az olvasó elé.

A *Cinder* című regény nem csak a főhős neve miatt rokonítható a Hamupipőke-történetekkel, hiszen a történet során számos ponton meg is jelennek a szüzsé felismerhetőségét szolgáló, a dolgozat során már vázolt elemek.

A történet főhőse Cinder egy lány, aki valójában egy kiborg, tehát félig ember, félig robot. Fiatal korában egy férfi veszi magához, azonban annak halála miatt mostohaanyjával, illetve két mostohatestvérével él tovább. A történet Új Peking utcáin játszódik, ahol egy járvány elterjedése okozza a legnagyobb problémát, azonban a mostohaanya és a lány közötti ellentétet még jobban kiélezi, amikor kiderül, hogy a lány immunis a járvány okozta betegségre. Ugyanakkor a cselekmény egy másik fontos alakja a herceg lesz, aki segíti a lányt az útja során, illetve a történet egy pontján a lány mellett a herceg válik egy kiemelt figurává.³⁴

Már a regény eleje is összeegyeztethető a Perrault-féle mese legfontosabb néhány elemével, ez pedig az „apa” elvesztése és a mostohaanya karakterének a megjelenése.

³³ Zalka Csenge Virág, „A boldogtalan fiú”, In Zalka Csenge Virág, *A varjúherceg* (Budapest: Móra Kiadó, 2021), 11-15.

³⁴ Marissa Meyer, *Cinder (Holdbéli krónikák 1.)* (Szeged: Könyvmolyképző Kiadó, 2018)

A mostoha ebben a történetben szintén semmibe veszi a lányt, és valójában személyként sem tudja elfogadni, hiszen a kiborgok a társadalom megvetett rétegét testesítik meg. A regény a karakterek szintjén is különbözik a meséktől, mivel a *Cinder*ben nincs olyan karakter, akiben a lány valódi rokonaként megbízhatna, ahogyan az apa karakter is csak egy mostohaapa karakterré válik, mégsem lehet ugyanazt az ellenszenvet érezni a lány viselkedésében a két mostoha figura felé: amíg a mostohaapa irányába inkább a hála, addig a mostohaanya karakternél a távolságtartás és az elmenekülni akarás figyelhető meg.

A főhős jelleme is változik a meséhez képest, hiszen azt láthatjuk, hogy a lánynak nincs szüksége segítségre, erősebb és függetlenebb karakterré válik. A regény egy jelenete bizonyíthatja ezt, amikor egy lábfejet próbál felszerelni magára, amely valójában párhuzamos lehetne azzal a mesei jelenettel, amikor a cipő azonosítja a lányt a herceg számára, tehát a felismerést szolgálja az a jelenet. Itt azonban éppen emiatt nem a herceg által történő felismerést figyelhetjük meg, hanem sokkal inkább az olvasók felé való jelzés, hogy a lány ténylegesen egy Hamupipőke-karakter, hiszen pontosan illeszkedik rá a „hiányzó darab”.

A történetben a segítők is megjelennek, azonban nem kimondottan természetfeletti segítők, a lányt a regény első felében egy robot segíti, majd a későbbiekben egy orvos lesz az, aki megmenti és segítséget nyújt neki.

A herceg és az általa rendezett bál szintén fontos tényezője ennek a történetnek is, hiszen a herceg már az első pillanattól szimpatizál Cinderrel, éppen ezért ő is a lány segítőjévé válik a történet során. A bál a rangkülönbség kifejezését is szolgálja, hiszen a lány az, aki alacsonyabb rangúnak titulálja magát a magasabb rangú herceggel szemben. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy amíg a legtöbb, általam már elemzett mesében a bál az első olyan mozzanata a történeteknek, ahol a két főhős találkozik, addig ebben a regényben az első találkozás alkalmával a bál előtt megtörténik már, így az nem a két hős megismerkedését szimbolizálja, hanem az elválást, a búcsút.

A legnagyobb különbséget pedig ott figyelhetjük meg a mese és a regény kapcsán, hogy Hamupipőkének a saját, zárt világán belül kell túljutnia az őt elnyomókon, amely a herceg által valósulhat meg igazán. Ezzel szemben Cindernek egy emberektől eltérő „fajú” karakterként a mostohájának ellenszenvén kívül, a társadalommal is szembe kell néznie, így ez utóbbi helyzetben egy globálisabb, és sokkal inkább a valós világgal szembenéző probléma bontakozik ki a főhős előtt.

Az egyes változatok összegzéseként kijelenthető, hogy a Hamupipőke-motívum egy folyamatosan változó és újra felidézhető eleme mind az irodalomnak, mind pedig más társtudományágaknak. Ez a változás számos módon megtörténhet, hiszen a fentebb elemzett történetek között az egyes változtatások mértéke sem azonos. A német és magyar változat egymás tükörképének tűnnek fel annak ellenére is, hogy ez utóbbi a vallást, míg az előbbi a természet jelenlétét hangsúlyozza, azonban mindkettő ugyanazon jelenléssel társul, hiszen a segítők kerülnek a középpontba.

Rossini operája szintén egy jelentős kivételnek mutatkozik ebben a felsorolásban, mégis a mostoha kimagasló szerepének egy fontos eleme az, hogy a hős ellenfele egy férfi, mivel mindezzel még inkább a női karakter sorsának kiszolgáltatottságát mutatja be, de ezzel párhuzamosan a női főhős akaratát, erejét is feljebbvalónak láttatja. Ahogyan a mostoha szerepe, úgy a főhős szerepe is felértékelődhet, ha annak neme megváltozik. Az Ash-boy figurát megjelenítő mesékben szintén a Hamupipőke-motívum olyan változatát figyelhetjük meg, amelyben az erőviszonyok változása a hangsúlyos, hiszen az ellenfél szerepköre nem jelenik meg ezekben a mesékben, így az útnak indulás, valamint az önmegismerés is a főhős saját választásaként tűnik föl.

A motívum ugyanakkor olyan képet vázol fel, ezen mesék által, mintha a karakter egyre inkább a saját sorsának cselekvőjeként jelenne meg, és nem, mint passzív elszenvető. Ahogyan a magatehetetlen lány megjelenik a görög, majd a kínai változatban, már így is egy karakterfejlődést mutat, valamint a későbbi megjelenésekor szintén ezt a fajta erősebb jellemet kezdi képviselni. Ilyen módon lesz érdekes a hős megjelenése, mint férfi karakter, amely által még erősebb jellemmel bíró Hamupipőke-figura figyelhető meg.

A *Vasorrú bába* és *Hamupipőke* párhuzama a dolgozatban nem csupán a karakter gonosz jellemét képes bemutatni, hanem egyúttal azt is, hogy számos esetben a Hamupipőke-motívum nem önmagában létezik. A *szegény fiúból őz lett* című mese az általam vizsgált motívum mellett a *Jancsi és Juliska* mesét is megidézi, ebből adódóan a motívumok élete nem csak a tovább fejlődést mutatja, de azok egymással való keveredését is. A *Magyar népmesekatalógusban* összegyűjtött AaTh 510A rendszámmal rendelkező, tisztán Hamupipőke-történetet tartalmazó mesék mellett megjelenik számos olyan változatú, a szüzsétípust is magába foglaló mese, amely nem csak a Hamupipőke-szüzsét

tartalmazza. A katalógusban szerepel *A három nádszálkisasszony*, *Az édes lány és a mostohalány*, valamint a *Jancsi és Juliska* mesével kapcsolatban lévő Hamupipőke-történet is.³⁵

Éppen ezért felmerül az a kérdés, hogy a nem tisztán Hamupipőke-történetre épülő mesék, regények, vagy egyéb művek tekinthetők-e egyáltalán a motívum egyes variánsainak? Ugyanakkor mindez fordítva is érdekes gondolatot vet fel, hiszen, ha egy nem Hamupipőke-szüzsére épülő történet mégis tartalmaz néhányat annak jellemző elemei közül, akkor az, Hamupipőke-történetként kezelhető, vagy sem?

A HAMUPIPŐKE-SZÜZSÉ SZENTIMENTALISTA MEGJELENÉSE: A FANNI HAGYOMÁNYAI

A *Fanni hagyományaival* kapcsolatban fontos kérdés, hogy valójában csak sejteni lehetett a szerzőjét. A regény először 1794-ben, az *Uránia* nevű folyóiratban jelent meg folytatásokban, illetve szerzői név nélkül. Ezek után 1843-ban Toldy Ferencnek köszönhetően került sajtó alá a mű. Toldy újrafelfedezőként jelent meg, és általa idéződőtt fel a köztudatban újra a már említett folyóirat három szerkesztőjének neve: Kármán József, Pajor Gáspár, illetve Schedius Lajos.

A névtelenség a regény megjelenésének idején kiemelt szereppel bírt: azt a célt szolgálta, hogy kizárja az irodalmiságot, ezáltal pedig elhitesse, hogy a mű igazságértéke megkérdőjelezhetetlen. A mű volt a fontos és nem pedig az, aki megalkotta.³⁶ Ezzel a szerzői mozzanattal olyan érzést keltve, hogy valóban létezett egy, a regényben leírt személy, akivel mindez pontosan megtörtént. Erre pedig maga a regény is rájátszik, hiszen az *Egy szó az olvasóhoz* című fejezetben a beszélő olyan szavakkal illeti a művet, amely arra utal, hogy nem lehetséges a regény fikciós műként való felfogása, mert „Egy ismeretlen küldötte”.³⁷

³⁵ Dömötör Ákos szerk., *Magyar népmesekatalógus 2.*, (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988), 272-274.

³⁶ Milbacher Róbert, *Kármán, Fanni és a hagyományok (A Fanni hagyományainak története)*, <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-a-nyelvujitas-kora/107-karman-fanni-es-a-hagyomanyok-a-fanni-hagyomanyainak-tortenete>

³⁷ Kármán József, „Fanni hagyományai”, In *Magyar elbeszélők 19. század I.* (Budapest: Szépirodalmi 1976.) 5.

Ugyanakkor egy másik, a *Fanni hagyományai*hoz hasonló szerkezettel és történettel rendelkező mű miatt is érdekes, hogy Fanni női figurája valóban létezett-e vagy sem. 1740-ben jelent meg Samuel Richardson *Pamela, avagy az erény jutalma* című műve. Mindez pedig azért érdekes, mert az *Uránia* folyóirat leginkább az 1750-’80-as évek külföldi irodalmából meríti forrásait,³⁸ valószínűleg így ismerhette meg Kármán József is a történetet, melyet később ő maga is átvett. A történet középpontjában egy lány alakját figyelhetjük meg, aki megvetett helyzetén sikeresen felülkerekedik, majd dáma válik belőle, éppen ezért az is lehetséges, hogy Fanni csupán egy kitalált alak, akit Kármán Pamela nyomán képzelt el története hősének.

A Pamela karakter átvétele lehetséges, hiszen a Richardson-mű számos adaptációval, feldolgozással rendelkezett már a korszakban is, ilyen például a német nyelvterület Christian Fürchtegott Gellert *Das Leben der schwedischen Gräfin von G.* című regénye, vagy éppen Szentjóby Szabó László 1790-ben íródott *Egy meg-vetettnek keserve* című verse, illetve a zenetörténet Nicolo Piccinni *Cecchina, ossia La buona figliola* című operáját is Pamela adaptációként kezeli.³⁹ Gellert regényének magyar fordítását 1772-ben Tordai Sámuel, 1778-ban Sándor István nevéhez köthetjük⁴⁰, amely alapján ki lehet jelenteni, hogy Pamela jelentősen elterjedt alakja volt a XVIII. századi magyar irodalomnak.

Architextuális egyezés a Fanni hagyományai és Charles Perrault Hamupipőkéje között

Hamupipőke és Fanni történetének egyezése egy intertextuális felidézésként is értelmezhető, amely nem csak a történetét, de a műfaját is megidézi Charles Perrault *Hamupipőke, avagy a kis üvegcipellő* című művének. Gérard Genette *Transztextualitás* című tanulmányában ez a felidézés az architextualitás csoportjába sorolható.⁴¹

A *Fanni hagyományainak* műfaja levél- és naplóregény, ezzel ellentétben Perrault *Hamupipőkéje* egy műmese, mégis találhatunk olyan mozzanatokat a regényben, amely

³⁸ Hermann Zoltán, „Hamupipőke és Fanni”, In *Varázs/szer/tár* (Budapest: L’Harmattan 2012), 133.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Gérard Genette, „Transztextualitás”, In *Helikon* 1-2 (1996): 82-90.

nem csak a Hamupipőke szüzsé fontosabb elemeit hordozza magán, de egyúttal mesei jellemzőkkel is bír.

A hős szerepköre az első olyan mesei jellemző, amit szeretnék kiemelni, mivel az a történet előrehaladásában az egyik legfontosabb szerep. A mesékben azt láthatjuk, hogy a hős egy, a világtól különböző személy: mind gondolkodása, mind pedig a tettei miatt kiválik a környezetéből. Ennek következtében útnak indul, hogy vándorlásai során elérje a kívánt célját, valamint, hogy mélyebb önismeretre tegyen szert, ez által pedig elnyerje „végső jutalmát”.⁴² Max Lüthi úgy fogalmaz: „A hős az ember, aki izolált, és éppen ezért univerzális viszonyulási képességgel járja útját, amelyen tanácsok, segítség, adottságai viszik tovább, ezeket kötetlenül átveszi, noha olyanok nyújtják felé, akiknek eredetét és lényegét nem ismeri.”⁴³

Ilyen fajta hős szerepkörrel bír Hamupipőke, de Fanni is a regényben. Az útra kelés ezekben a történetekben éppen úgy belső, mint külső esemény, hiszen a bál az, amely mind a két esetben elindítja az önfelfedezésre irányuló vágyat. Hamupipőkénél ez az első olyan eset, amelynek következményeként megpróbál szembeszállni a mostohaanyjával, aki kérlelés hatására úgy tesz, mintha valóban elengedné mostohalányát. Fanni esete ettől csupán abban különbözik, hogy a báróné tanácsára megy oda, aki azonban, mintha előre megjósolná az ott történeteket. Végeredményben mind a két női hős ezzel a mozzanattal indítja el sorsának beteljesülését, hiszen a bálon találkoznak a történetek férfi hőseivel, akik a későbbiekben jelentősen befolyásolják a végkifejletet.

A történetben megjelenő segítő szintén fontos alakja a mese alakulásának, így ez az a szerepkör, amelyről szólni kívánok.⁴⁴ A hős személyén túl, a segítő az, aki a jó irányba képes terelni a végkifejletet, és ezen kívül lehetővé teszi az olyan dolgok megvalósulását is, amely a mese világán kívül nem lenne lehetséges. A Perrault-féle Hamupipőkében ez a segítő a keresztanya, aki a tökhintót, a ruhát, illetve az üvegcipellőt is a varázslat segítségével jeleníti meg, éppen ezért a lány bálban való megjelenése is a keresztanyának köszönhető. A *Fanni hagyományai*ban a segítő Báró L.-né figurája testesíti meg, és már

⁴² Tölgyessy Zsuzsanna, „A mese morfológiája” In Tölgyessy Zsuzsanna, *Jegyzetlapok a gyermek- és ifjúsági irodalom tanulmányozásához* (Budapest: Akadémiai kiadó, 2018.) PDF e-könyv

⁴³ Max Lüthi, „Megjegyzések a meséről”, In *Folcloristica I.* (Budapest: ELTE BTK Folklór Tanszék, 1971), 161.

⁴⁴ Tölgyessy, „A mese morfológiája”

a Józsival való találkozás előtt is ő az, aki a tanácsokat adja a fiatal lány számára, a bálon történetek után pedig teljesen a nőre, illetve annak tanácsaira hagyatkozik Fanni.

A szereplők viselkedése is felfogható egyfajta mesei elemként. A műmesékben már nem az élesen elkülönülő jó vagy rossz karakterek dominálnak, sokkal inkább a karakterfejlődés, amely lehet pozitív vagy negatív is.⁴⁵ Ahogyan a Perrault-műben a történet végén a két mostohaany képes jó kapcsolatot ápolni Hamupipőkével, sőt még bocsánatot is kérnek a lánytól, így a kezdetben ellenszenves karakterekből pozitív karakterekké válnak. A *Fanni hagyományainak* végére a Báróné az eltűnésével egy kétes figurává válik, hiszen azt figyelhetjük meg, hogy amíg szüksége volt Fannira, addig jelen volt, azonban a lány legnagyobb szenvedésében már nem küld válaszleveleket sem.

Az ellenfél majdnem minden mesében megfigyelhető, és a mese alakulása szempontjából is fontos szerepet tölt be.⁴⁶ A fentebb tárgyalt karakterfejlődés alapján lehetne azt mondani, hogy nincsen tisztán rossz karakter sem, hiszen a történet végére erkölcsileg jó karakter válhat az adott szereplőből, azonban az ellenfél már a történet elején jelen lévő, majd az út során a hőst hátráltató személyként figyelhető meg, éppen azért, mert egy ilyen figura nélkül az útra kelés sem lenne lehetséges. Az ellenféllel kapcsolatban Marie-Louise von Franz azt fogalmazza meg, hogy „A gonosz egyszerűen természeti tény, amelyet vagy legyőznek, vagy elmenekülnek előle.”⁴⁷

Ez utóbbi gondolatmenet azért érdekes, mert mind a mese, mind pedig a regény kapcsán nehéz lenne eldönteni, hogy a mostohaanya, mint egy legyőzött figura marad egyedül, vagy éppen, hogy a házasság, illetve a halál mennyire jelent egyfajta menekülést. Mind a két esetben jelen van egy mostohaanya alak, amely a lány sorsát a negatív irányba próbálja terelni, azonban egyik műben sem éri el az ellenfél a célját, és a lány valamilyen módon képes kiszabadulni abból az elnyomásból, amelybe belekényszerül.

A mátká szerepkör a végkifejlet kapcsán jelentkezik, hiszen ez a szerep a hős jutalmaként azonosítható.⁴⁸ Az útnak indulás során nem csak az önmegismerés, hanem a mátká megtalálása is jellemző vonása a meséknek. A Hamupipőke-műnél a mátká szerepében a herceget figyelhetjük meg, így egy olyan jutalmat jelent a lány számára, amely nem

⁴⁵ Tölgyessy Zsuzsanna, „Mű- vagy irodalmi mesék”, In Tölgyessy Zsuzsanna, *Jegyzetlapok a gyermek- és ifjúsági irodalom tanulmányozásához* (Budapest: Akadémia kiadó, 2018.)

⁴⁶ Tölgyessy, „Mű- vagy irodalmi mesék”

⁴⁷ Marie-Louise von Franz, *Az árnyék és a gonosz a mesében* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998), 171.

⁴⁸ Tölgyessy, „Mű- vagy irodalmi mesék”

csak a mostohával való szembeszállást segíti, de Hamupipőke még egy „új világ” megismerésére is lehetőséget kaphat hercegnőként. Tehát a szerepkör ebben a történetben pozitív jelentéssel társul, azonban a Kármán-műben, amennyiben T-ai Józsit tekintjük a mátkának, úgy inkább egy negatív érték tartozna hozzá, hiszen a két fiatalnak nem sikerül a valódi hős-mátka párosnak lenni. Kapcsolatukat Fanni apja, illetve Józsi apja is ellenzi, hiszen az a fiút „a tábori életre szánta”⁴⁹, ezért muszáj Fannit elhagynia. Emiatt pedig azt láthatjuk, hogy Fanni az útnak indulás és önmegismerés után, elérve a céljait, kénytelen lemondani a jutalomról, amely hiányában képtelen tovább élni.

Ilyen értelemben, a mesékben gyakori jó győzelme a *Fanni hagyományai*ban csak olyan módon valósulhat meg, ahogyan azt Hermann Zoltán fogalmazza meg: „az Úr (Jézus Krisztus) lesz Fanni vőlegénye”⁵⁰, így válik olyan egész és befejezett történetté Fanni története, mint a Hamupipőke-szüzsé is.

Ahogyan Genette a *Transztextualitás* című tanulmányában utal is rá, a különböző típusokat nem egymástól elszigetelten kell értelmeznünk, sőt átjárások is előfordulhatnak.⁵¹ Éppen ezért nem csupán architextuális, hanem hypertextuális kapcsolatot is fel lehet fedezni Perrault, illetve Kármán műve kapcsán, ez alapján pedig ki lehet jelenteni, hogy a *Fanni hagyományai* egy hypertextus, amelynek a hypotextusául szolgálhat Perrault *Hamupipőke, avagy a kis üvegcipellő* című műve. Tehát a későbbi mű egy Hamupipőke-transzformációként is felfogható, hiszen felidézi a művet, még ha nem is idéz belőle. Mégis a legerősebb utalásokat már a *Fanni* című előszóban, a lány jellemzése során olvashatjuk.

Kármán kapcsán azonban, nem csak egy hypotextust lehet megemlíteni, hiszen Samuel Richardson *Pamela, avagy az erény jutalma* című szentimentalista levélregénye is a *Fanni hagyományai* alapjául szolgálhatott. A XVIII. század második felében végig haladó Pamela-őrület Kármán Józsefet is elérhette, ezáltal hatott is rá mind a regényforma, mind pedig a főhős karakterjellemét illetően.⁵² Pamela megvetett, alantas helyzetéből lesz képes dámává válni, mindezt pedig szerencsés megmeneküléseken, fordulatokon keresztül sikerül elérnie. Kármánnál is azt láthatjuk, hogy a családja által megvetett helyzetben lévő lány Józsi és Báró L.-né segítségével lenne képes erre a felülkerekedésre,

⁴⁹ Kármán, „Fanni hagyományai”, 48.

⁵⁰ Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 142.

⁵¹ Genette, „*Transztextualitás*”, 82-90.

⁵² Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 133.

amely Richardson történetében is megtörténik, azzal a különbséggel, hogy ameddig Pamela inkább a külső, ezáltal a társadalmi helyzetén felülkerekedő karakter, addig Hamupipőkére és Fannira a belső küzdelmek is jellemzők. A család, azon belül pedig a mostohaanya általi elnyomás és az ahhoz kapcsolódó érzelmekkel való küzdelem, mint belső felülkerekedés, éppen annyira a két utóbbi történet része, mint a rang kérdése.

Tehát azt lehetne mondani, hogy a Kármán-mű a két hypotextusából különböző módon vesz át elemeket: ameddig Richardsontól a műforma és a hősnő néhány tulajdonságának, addig Perrault-tól inkább a cselekmény, a szüzsének átvétele figyelhető meg. Felmerül az a kérdés is, hogy Kármán valóban ismerhette-e a Hamupipőke-szüzsét, vagy pedig közvetett módon Richardson művén keresztül éleszti fel regényében. Ezzel kapcsolatban Hermann Zoltán úgy fogalmaz: „s azért, mert a XVIII. század végén még éppen nem állnak rendelkezésre autentikusnak tekintett népmeseközlések, még nem mondhatjuk, hogy a történetváz nem közismert.”.⁵³ Tehát nem csak a Pamela, de Hamupipőke története is jelen van a korszak tudatában, így lehetséges az is, hogy Kaysersberg 1514-es prédikációskönyvében megjelenjen példázatként, majd a magyar irodalomban Dugonics András *Etelka* című regényében is felbukkanjon: »...magához hívatta a' mesézni jól tudó Budai leányokat fonyóba. Ezeknek *Tündér Ilonáját*; *Hamú Pipőkéjét*; *Lidércét*; *Tátos lovát*; *Fehér macskáját* éjfél-utáni-ishallgatván, alig várta a' hajnal-hasadtát«.⁵⁴ Végeredményben elmondható, hogy a két mű ismert az írók, költők számára, ezért Kármán esetében is a kettő együttes ismerete és felhasználása lehetséges a *Fanni hagyományai*-nak megírásakor.

Fanni, a XVIII. századi Hamupipőke

Ahogy a dolgozat során már említettem a Fanni című fejezetben találhatjuk a legerősebb utalásokat a két női hős hasonlóságot felmutató alakjára. Ebben a rövid leírásban a lányt mutatja be a szerző, tehát az olvasó itt értesül arról, hogy Fanni szeretettel teli és csendes, illetve hogy egy egyszerű, kis faluban született, valamint, hogy dajka nevelte fel, hiszen anyját korán elvesztette, de apja „nem édes atya volt”⁵⁵, nem bánt vele jól.

⁵³ Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 129.

⁵⁴ Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 130-131.

⁵⁵ Kármán, „Fanni hagyományai”, 7.

„Szaporította az ő szenvedéseit még mostohaanyja is, aki azonfelül, hogy atyja nem úgy tartotta mint leányát, még testvéreinek szolgálójává tette”⁵⁶.

Mind a mese, mind a regény úgy kezdődik el igazán, hogy megismerjük a hányatott életük mivoltát, azonban miértjére egyik mű sem ad igazi választ. Amikor a tényleges történet elkezdődik, akkor is csak azt figyelhetjük meg, hogy Fanni szenved az egyedül-léttől és magányosságtól. Tudja, hogy vágyik valamire, de nem tudja pontosan, hogy mire: „Valamely édes, nehéz, titkos, nem tudom mely érzés fekszik kifejtetlen, homályosan mellyem rejtekében!”⁵⁷ Mégis azt lehetne mondani, hogy a természet mindig vele van: körbe veszi, és megnyugtatja. Számos tájleírást olvashatunk, illetve sokszor vissza is tér a természetbe: „Ó, be jó itt! Ez a hely engem oly jó szívvel fogad, mások – tőlem mind idegenek...”⁵⁸

Ugyanakkor a természet anyatermészetként való megjelenése is megfigyelhető. Az anya alakja, amely korábban elhagyta őt, most már csak így tud vele lenni, hiszen az, akit újra anyjának kellene tekintenie, őt csak szolgálónak képes látni. Tehát Fanni az anyatermészet által otthonra lelő lány alakjaként ábrázolva jelenik meg. Perrault Hamupipőke-meséjében is a természet, általa a békeesség, illetve annak szeretete jelenik meg. Mintha az egyetlen hely, amely befogadni képes egy ilyen tiszta lelket csak az erdők, az állatok és a mezők lehetnének.

Azonban a természetén túl, Báró L.-né lesz az, aki támasza és megértője Fanninak. Megismerkedésük után, hamar barátnők lesznek, majd annyira megbízik benne Fanni, hogy tanácsokat kér és fogad is el tőle. Báró L.-né gyerekeivel él, így egy erős anya karaktert formál meg, talán ezért is alakul ki olyan hamar bizalom közötté és a lány között. A történet során Fanni segítőjévé válik, illetve általa értesülünk a cselekmény előre haladásáról levelek formájában, amelyeket a lány elutazásakor a Báronéhoz címzett.

Ugyanakkor a Bároné azt az alakot is képviseli, aki a klasszikus Hamupipőke-történetben az isteni segítségként jelenik meg. Amikor Fanni a legbánatosabb, akkor találkozik össze az asszonnyal és gyerekeivel, majd szinte egyből szimpatikussá is válnak a számára: „Szerettem első látásra ezt a szenvedő anyát. Gyermekai testvéreim lettek...”⁵⁹

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 10.

⁵⁸ Uo. 9.

⁵⁹ Uo. 12.

Egyik beszélgetésük alkalmával a szerelem témája merül fel, ezzel kapcsolatban mondja Báró L.-né Fanninak, hogy „Ne rettegjen előtte, ne szaladjon előle – de vigyázzon”.⁶⁰ Mintha pontosan tudná, hogy mi miatt ennyire bánatos a lány, a megoldása pedig a szerelem kell, hogy legyen. Ugyanakkor inti is a lányt: „a vak szerelem veszedelmes”.⁶¹ A beszélgetés után pedig Fanni valóban úgy érzi, igaza van barátnőjének, a szerelem az, ami hiányzik neki: „Vágyódásaimnak, sok érthetetlen mozgásait láttam felébredni”.⁶² Ezzel pedig azt sugallva, hogy a szerelem lehet az, amely képes megmenteni őt a szenvedéstől és a magánytól, úgy ahogyan Hamupipőkéénél is a királyfi, és a szerelme hozza el a felszabadulást, itt is a szerelem ereje képes Fanni érzéseit és gondolatait megnyugtatni, általa válik lehetségessé az az élet, amelyben boldog lehet.

A szerelem tárgya ebben a történetben pedig T-ai Józsi lesz Fanni számára. Megismerkedésük egy névnapi bál alkalmával történik meg, amelyen a lány nem is akart megjelenni, azonban Báró L.-né bátorítására mégis úgy dönt, hogy elmegy. Fanni elbeszéléséből az derül ki az olvasó számára, hogy ő pillantotta meg először T-ait, akihez a tekintete „minden erőn felül visszarántódott”.⁶³ Később pedig a fiú fel is kérte táncolni, ahogyan a mese története során, itt is egyfajta központi elemnek tekinthető a közös tánc: a megismerkedésüket, illetve az egymáshoz való kölcsönös vonzódást is képviseli. A tánc mind a mesében, mind pedig a regényben az első olyan mozzanat, amely során a főhősök igazán közel tudnak kerülni egymáshoz.

A mesében egy fontos elem a lány megtalálása, amely egy elhagyott tárgy által válik lehetségessé, itt azonban nincs az olvasó tudtára adva, hogy hogyan talált oda a fiú, illetve, hogy milyen szándékkal. Csak sejteni lehet, hogy Teréz, a névnapos lány, által értesült T-ai arról, hogy hol lakik Fanni. Ezen túl, a fiú célja is csak a lány családjával való megismerkedés, nem pedig a megkeresése, majd feleségül kérése, ahogyan a Hamupipőke-mesében lehet olvasni.

Érdekes ellentétnek nevezhető még, ez utóbbi mellett, a lány családja, illetve a fiú közötti kapcsolat. T-ai Józsi a mostohaanyának és a lány apjának is rokonszenves, sikerül megnyernie őket, hiszen tanulnak, emberséget ismerőnek vélik. Mégis ellentétjére változik az apa véleménye, amint Fanni és T-ai kapcsolatáról beszélni kezdenek az emberek,

⁶⁰ Uo. 21.

⁶¹ Uo. 22.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 26.

sőt a lány jóhírére is vitatni kezdik: „Mely mohón kapnak rajta, ha jó nevemet letapodhatják?”.⁶⁴ Hirtelen fontos lesz az apa számára, hogy lánya védelmére keljen, és a fiútól távol tartsa, hiszen úgy gondolja, túl alacsonyrendű; sem családja neve, sem vagyona nem elegendő. Az apa részéről mindez a Fanni iránti kötelesség érzetét váltja ki, védelmébe szeretné venni a lányt, mégis amint Teréz, és a többi társuk kéri meg őt, belemegy, hogy még két hétig maradjon Fanni a táborban. Mintha csak saját nevét féltette volna valójában, és nem a lánya hírére. A hirtelen, dühös hangvételű cselekedet, majd pedig a pár perc elteltével való megnyugvás, sőt engedékenység, számomra azzal magyarázható, hogy valójában csak a külsőségekre fordít figyelmet, és ez a kirohanás is csupán annak a védelmében történt, hogy az ő, saját nevén ne eshessen csorba.

Ugyanakkor a Hamupipőke-történet során nem jelenik meg az a gondolat, hogy a fiú ne volna a lányhoz való, inkább az figyelhető meg, hogy az alsóbb rangú lány nem illik a magasabb rangú fiúhoz. Egyáltalán nem vetődik fel a mesében, hogy a herceg megkérdőjelezhető karakter-e vagy sem, így a női karakter képviseli azt a szereplőt, aki nem illik bele a vagyonos, magas rangú világba.

Az motívum eredeti változataiban a karakterek státusza nem befolyásolja a történet zárlatát, azonban a fordítással élve Kármán megszünteti a Hamupipőke-meséknek azt az olvasatát, melyben nem számít a két főhős között jelentkező rangbeli különbség, hiszen a regény végén Fanni és Józsi nem lehetnek együtt, így a lány számára csak a halál marad, mint menekülési lehetőség.

A dolgozat során már említésre került magyar népmesék Hamupipőke-történetére szeretnék kitérni, mert ott azt olvashatjuk, hogy a lányt nem a bálba, hanem a templomba nem engedték el a mostohái. A királyfival is a templomban ismerkedik meg Hamupipőke, mikor végül kiszökik és elmegy a misére. Ezzel jól mutatva, hogy a magyar olvasóközönség számára fontos volt a hit, illetve a vallás, éppen ezért lesz érdekes mindennek a *Fanni hagyományaiban* való megjelenése. Fanni és a magyar vonatkozású Hamupipőke vallásossága a korabeli norma egyik pilléréként is felfogható.

Kármán hőse számtalanszor imádkozik, szól Istenhez válaszokért, majd pedig megoldásért is: „Ó, atyám ott fenn! köszönöm néked ezeket a szenvedéseket, amelyek szívem

⁶⁴ Uo. 43.

érzékennyé teszik mások nyomorúsága eránt.”⁶⁵, illetve „Isten! Isten! mindenek felett, add boldog végét szeretetemnek...”⁶⁶ sorok jól mutatják ezt.

A vallásosság, így a bűn kérdése is felmerül a *Fanni hagyományaiban*, hiszen már a történet elején szenved Fanni, ezért fordul a természethez. Ez a szenvedés feltűnhet isteni büntetésként is a lány számára, ő mégis inkább egy adománynak tartja, úgy érzi, éppen emiatt tud érzékeny lenni „mások nyomorúsága eránt”.⁶⁷ Azonban a szerelem és Józsi megjelenésével párhuzamosan Fanni az elcsábított karakterként jelenik meg, de a külső világ csábításainak engedve a lány bűnössé is válik. Ezen bűn megszüntetését Fanni a levélírásban keresi, próbál visszatérni a természethez, ezáltal önmagához is. Amikor pedig úgy érzi, erre nincs lehetősége, illetve mikor már Józsival sem találkozhat, csupán a halál marad számára az egyetlen kiút. A halál pedig nemcsak az elmúlásként jelenik meg, hanem az egyetlen olyan lehetőségként, amely által Fanni békére lelhet.⁶⁸

A műben nem csupán az Istenhez való fohászkodás által jelenik meg a vallásosság. Fanni és Józsi Teréz névnapján találkoznak, ami október 25-ére esik. Ádvent időszakában a fiúra várás figyelhető meg, karácsony környékén pedig már el is utazik a lány. Az első csók alkalmá vízkereszt előtt, január 5-én történik. Februárban, a böjti időszakban, elválnak egymástól. Fanni halála pedig Húsvét, azaz a feltámadás időszakára tehető.⁶⁹ Ezáltal pedig arra is utalhat a történet, hogy a lánynak eleve nem lehet halandó párja, hiszen ő, mint mennyei menyasszony várja a vőlegényét, amely a »halál angyala«⁷⁰. Fanni nem csupán vallásos, hanem magának az Égnek szánt lélek, aki a földön nem nyerheti el nyugtát, csupán a szenvedés és kétségek közt hanykódás jutott neki, amíg meg nem halt. Így válik kerek egészé igazán a történet, azáltal, hogy Fanni végül megtalálja a keresett „vőlegényt”, ahogyan a Hamupipőke-mesékben is megtalálják egymást a főhősök. A királyfi a földi élet hatalmaival felruházva lesz a magára maradt mesehősnő párja, amíg ezzel szemben Fanni számára az Isten képe jelenik meg, aki pedig a nem evilági élet irányítójának alakjában lesz képes őt megmenteni.

⁶⁵ Uo. 11.

⁶⁶ Uo. 42.

⁶⁷ Uo. 11.

⁶⁸ Fried István, „A (túl)érzékeny posztmodern Fanni - mai hagyományai” In *Palócföld* Ünnepi könyvhétre megjelent különszám (2004): 450.

⁶⁹ Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 143-144.

⁷⁰ Uo. 142.

Végeredményben annak ellenére, hogy a két lány történetének a vége nem egyezik meg, csupán a fentebb említett módon, ki lehet jelenteni, hogy a szerelem fontos szerepet tölt be mind a két esetben. Hamupipőke számára a szabadulást hozza el a herceg képében, hiszen általa lesz képes kiszabadulni az örökös szolgai tevékenységből, amelybe a mostohaanyja, illetve mostohatestvérei taszították: számára a megmenekülést, a szabad életet és a boldogságot jelenti mindez.

Fanni esetében azonban arról van szó, hogy a lány annyira szeret és szeretne szeretni, hogy amikor ez bekövetkezik, akkor nem tud elszakadni annak tárgyától, és gyötrődésbe menekül. Az általa kiválasztott fiú nem lehet az övé, így szenvedésként éli meg a szerelmet, ezért neki a menekülés nem a szerelem által, hanem miatta valósul meg. Nincs kiút ebből az érzelmi labirintusból, és mindez egészen addig emészti, amíg már csak a halált képes látni utolsó lehetőségként, amely bekövetkeztével válhat csak szabaddá, hátrahagyva földi gondjait és kétségeit.

Fanni mint nőalak a XVIII. század irodalmában egyáltalán nem volt egyedülálló, főként nem a szentimentális regényirodalomban: számos hozzá hasonló személyiségjeggyel rendelkező női regényhőst találhatunk, ezt pedig az olvasáspestis jelenségével lehet magyarázni. Az olvasóközönség megváltozása, tehát a női olvasók megjelenése, és így a klasszikus irodalmi hagyomány ismeretének hiánya azt eredményezte, hogy bizonyos témák iránt nőtt meg az olvasási igény.⁷¹ A városi szóbeliségben terjedő és a vallásos szövegek, illetve azoknak a hősnői kerültek a középpontba, éppen ezért nem meglepő az sem, hogy a század szentimentális irodalmának domináns női karatere Hamupipőke lett.⁷²

Mindebből pedig következik az is, hogy nem csupán Kármán, illetve a korabeli írók ismerték a szüzsét, hanem az egyre növekvő olvasóközönség is, hiszen a Hamupipőke-történetet olvasták újra és újra, csak éppen különböző parafrázisokban, adaptációkban.

A DOLGOZAT EREDMÉNYEINEK ÖSSZEGZÉSE

Ahogy az első változatoktól egészen a legmodernebbig haladva szemügyre vesszük az egyes variánsokat, jól láthatóak lesznek azok a szüzsét felidéző elemek, amelyek olyanná

⁷¹ Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 135.

⁷² Hermann, „Hamupipőke és Fanni”, 137.

formálják a Hamupipőke-történeteket, amilyenek ma is ismerhetjük. A mesék eltérései, azok néhány részletén kívül, a szüzsétípus egy-egy elemének kihangsúlyozásával is tetten érthetők. A felsorolt, vizsgált történetek kapcsán is látható, hogy hol a természet, a vallásosság, hol pedig a társadalmi rang kérdései kerülnek a középpontba, és szorulnak más elemek a háttérbe.

A dolgozat célkitűzése a Hamupipőke-motívum változásának nyomon követése volt, amelyet különböző művek segítségével igyekeztem bemutatni.

A kutatás alapjául Charles Perrault meséjét választottam, hiszen a legelterjedtebb változatok egyikét képviseli, illetve a Hamupipőke-történet mind az öt fontos jellemzőjével bír, így valamennyi általam vizsgált mesét, operát és regényt ehhez viszonyítva elemeztem. A motívum első változatainak számos eltérései ellenére már tartalmazznak olyan elemeket, amelyek a Hamupipőke-szüzsé felismerhetőségét segítik, így ki lehet jelenteni, hogy már az első változatok is rendelkeztek a mai motívum néhány fontos elemével.

A motívum változásának több lehetséges oka is megjelent a dolgozat során, ezek közül a két legfontosabb a térbeli és az időbeli távolságnak köszönhető. A térbeli távolságot magában foglaló különbségre a motívum férfi főhősének, azaz az amerikai Ash-boy figurának a megjelenése világít rá a dolgozatban, hiszen az párhuzamos ellentétként az indoeurópai női Hamupipőke karaktert idézi fel. A két hőstípus elkülönülése mentén a történetek közötti kismértékű változás is szembeötlő, azonban az általam vizsgált mesék nem követték a Lévi-Strauss által leírt szélsőségesen szembenálló Hamupipőke és Ash-boy ciklusokat, így felvetődik a kérdés, hogy ténylegesen léteznek-e ezek a tökéletes opozícióban álló mesehősök.

Az időbeli távolság befolyása főként a gondolkodás, és technikai elemek megjelenése által válik elválasztó tényezővé a történetek között. A 2012-es *Cinder* című utópisztikus regény, valamint a Grimm-féle *Hamupipőke* mese közötti különbségek szintén ebből a tényből fakadnak, hiszen a XIX. századi mese elmaradotabbnak hat a *Cinder*ben megjelenő számos modern kori, tudományos elem mellett. Ugyanakkor a Hamupipőke-motívum magjaként szolgáló elemek, mint a bál, a herceg, a rang kérdése, a mostohacsalád mind jelen van, illetve számos esetben a *Cinder* regény hívja fel a figyelmet arra, hogy egy Hamupipőke-történettel találkozott az olvasó.

Az időbeliség következtében történő változást szolgálja az is, hogy a mesék egyre több módon, helyen válnak elérhetővé, ezáltal pedig ismertté is, így az egyes történetek

közi keveredés, valamint annak felfedezése is lehetségessé válik, ahogyan a *Hamupipőke* és a *Jancsi és Juliska* történetében megjelenő közös elemek is azonosíthatóak lettek a dolgozatban.

A történet felismerését segítő legfontosabb elemek közé sorolható az elnyomásból való kitörés, hiszen legyen szó a főhős külső, vagy belső küzdelméről, az a történet végére sikeresen kiállja az elé kerülő próbatételeket, ezzel pedig elnyeri a megérdemelt sorsot is. A *Fanni hagyományainak* vizsgálata szintén az egyes változatokból fakadó különbségek miatt lesz érdekes, hiszen a külső és belső elnyomásból egyaránt képtelen kitörni a lány, ugyanakkor egy még váratlanabb helyzettel sikerül elérnie a „boldog befejezést”. Fanni a halálával váltja meg magát, így végül sikeres lezárása történik a regénynek.

Végeredményben ki lehet jelteni, hogy az időszámításunk előtti időtől kezdődően léteztek olyan lejegyzett történetek, amelyek segítették a Hamupipőke-motívum elterjedését, kialakulását, ugyanakkor a XVII. századtól megjelenő változatai lesznek azok, amelyek ténylegesen Hamupipőke-variánsnak tekinthetők. A szüzsétípus korszakonként való megjelenésével pedig még több változatosságot fedezhetünk fel az egyes történetek között, azonban az alapvető elemek elhagyhatatlanok, hiszen annak hiányában sem a motívum, sem pedig a szüzsé nem lenne felismerhető.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Benkő, Lóránd. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2. H-Ó*. Budapest: Akadémiai, 1970.
- Csenki, Sándor. „A szegény fiúból őz lett.” In *A cigány meg a sárkány*, Budapest: Európa, 1974. 140-147.
- Csenki, Sándor. „Egy pár cipő.” In *A cigány meg a sárkány*, Budapest: Európa, 1974. 183-190.
- Magyar népmesekatalógus 2.*, szerkesztette Dömötör Ákos. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988.
- Erdélyi, János. „Az özvegy ember és árva lány.” In *Népdalok és mondák III.*, Budapest: A Kisfaludy-társaság, 1848. 253-262.
- Fáy, Miklós. „Hamupipőke piros Fiatban.” *Mozgó világ* 20., 7 (1994/07): 112-114.
- Fohr, Samuel Denis. *Cinderella's Gold Slipper: Spiritual symbolism in the Grimms' Tales*. Hillsdale NY: Sophia Perennis kiadó, 2004.

- Franz, Marie-Louise von. *Árnyék és a gonosz a mesében*. Fordította Orosz Magdolna, Zalán Péter. Budapest: Európa, 1998.
- Fried, István. „A (túl)érzékeny posztmodern: Fanni - mai hagyományai.” *Palócföld Ünnepi könyvheti különszám* (2004): 450.
- Genette, Gérard. „Transztextualitás.” *Helikon* 1-2. szám (1996): 82-90.
- Green Lancelyn, Roger. „The Girl with the Rose-red Slippers.” In *Tales of Ancient Egypt*, London: Puffin books, 1967. 180-184.
- „Hamujutka Jancsi.” In *Székelgyűjtés*, szerkesztette Oszkár Mailand, Budapest: Athenaeum r.-t. könyvnyomdája, 1905. 413-430.
- „Hamupipőke.” In *Grimm legszebb meséi*, fordította György Rónay. Budapest: Móra könyvkiadó, 1977. 62-71.
- „Hamupipőke királyfi.” In *100 magyar népmese*, szerkesztette Eszter Gyuricza. Pécs: Alexandra, 2015. 89-92.
- Hermann, Zoltán. „Hamupipőke és Fanni.” In *Varázs/szer/tár*, Budapest: L'Harmattan, 2012. 128-144.
- Kármán, József. „Fanni hagyományai.” In *Magyar elbeszélők 19. század I.*, szerkesztette Endre Illés, és mtsai. Budapest: Szépirodalmi, 1976. 5-57.
- Lévi-Strauss, Claude. „A mítoszok struktúrája.” In *Struktúrális antropológia I.*, Budapest: Osiris, 2001. 178., 180.
- Lüthi, Max. „Megjegyzések a meséről.” *Folcloristica*, 1 (1971/március): 161.
- Meyer, Marissa. *Cinder (Holdbéli krónikák 1.)*. Szeged: Könyvmolyképző, 2018.
- Milbacher, Róbert. *Árkádia*. <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-a-nyelvujitas-kora/107-karman-fanni-es-a-hagyomanyok-a-fanni-hagyomanyainak-tortenete>
- Perrault, Charles. „Cinderella, or the little glass slipper.” In *The tales of the mother goose*, Boston: D. C. Heath & Co., 1901. 1-12.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics. *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris, 2005.
- Szerdahelyi, István. *Világirodalmi Lexikon XV. kötet: Taa-tz*. Budapest: Akadémiai, 1993.
- Tölgyessy, Zsuzsanna. „A mese morfológiája.” In *Jegyzetlapok a gyermek- és ifjúsági irodalom tanulmányozásához*, Budapest: Akadémiai, 2018.
- Tölgyessy, Zsuzsanna. „Mű- vagy irodalmi mesék.” In *Jegyzetlapok a gyermek- és ifjúsági irodalom tanulmányozásához*, Budapest: Akadémiai, 2018. PDF e-könyv
- Vekerdi, József. *Cigány nyelvjárási népmesék I.* Debrecen: Oktatási és kutatási kiadvány Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985.
- Waley, Arthur. „The Chinese Cinderella Story.” *Folklore* 1 (1947/ március): 227-229.
- Zalka, Csenge Virág. „A boldogtalan fiú.” In *A varjúherceg*, Budapest: Móra, 2021. 11-15.